

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

KULTURNE ORIJENTACIJE I POLITIČKE KULTURE
UMJETNIČKE INTELIGENCIJE U HRVATSKOJ I
JUGOSLAVIJI OD 1952. DO 1967. GODINE

Zbornik radova s Desničinih susreta 2023.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
SAMANTA PARONIĆ

KULTURNE ORIJENTACIJE I POLITIČKE KULTURE
UMJETNIČKE INTELIGENCIJE U HRVATSKOJ I JUGOSLAVIJI
OD 1952. DO 1967. GODINE

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2023.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 24

Nakladnik

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF press

Za nakladnika

dr. sc. Domagoj Tončinić, izv. prof.

Urednici

dr. sc. Drago Roksandić, prof. emeritus
dr. sc. Samanta Paronić

Recenzenti

dr. sc. Dubravka Bogutovac, doc.
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, doc.

Tiskanje ove knjige omogućeno je sredstvima
Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske i
Savjeta za nacionalne manjine Vlade Republike Hrvatske.

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (fotodokumentacija Kule Jankovića)

Copyright © 2024., Filozofski fakultet, FF press, Zagreb
ISBN 978-953-379-184-5
978-953-379-201-9 (PDF)

KULTURNE ORIJENTACIJE I POLITIČKE KULTURE UMJETNIČKE INTELIGENCIJE U HRVATSKOJ I JUGOSLAVIJI OD 1952. DO 1967. GODINE

Zbornik radova sa znanstvenog skupa s
međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2023.

Uredili

Drago Roksandić

Samanta Paronić

 FF press

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb 2024.

<https://www.doi.org/10.17234/9789533792019>

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

7.

U TRAGANJU ZA NOVIM
JUGOSLOVENSKIM MITOM
(O POIMANJU KULTURNIH
TRADICIJA U DISKUSIJAMA
VOĐENIM NA STRANICAMA
NAŠIH TEMA, NIN-A, DELA I VIDIKA
POČETKOM ŠEZDESETIH GODINA)

Nemanja Karović

UDK: 316.75:050(497.1)
32:050(497.1)

Izvorni znanstveni članak

<https://www.doi.org/10.17234/9789533792019.7>

Sažetak: U radu su analizirane debate i polemike koje su početkom šezdesetih godina vođene u *Delu, Našim temama, NIN-u* i *Vidicima*, kako bi se utvrdilo na koje je načine u beogradskoj i zagrebačkoj kulturnoj sredini, deceniju i po nakon osnivanja nove Jugoslavije, shvatan pojam socijalističke kulture i valorizovan nacionalnih tradicija. Posebna pažnja posvećena je problemu kosovskog mita, čiji je izvorni smisao u prošlosti bio često podvrgavan političkim zloupotrebama, te je u socijalistički ustrojenoj sadašnjici odbacivan kao ideološki neprihvatljiv sadržaj, ali i pitanju da li je Jugoslaviji, zarad uspostavljanja dubljeg međunacionalnog jedinstva, neophodan jedan zajednički mit. Istraživanjem je utvrđeno da su, birajući između ćosićevske dogmatično ustrojene vizije jugoslovenske kulture i mišićevskog modernog pogleda na nacionalnu tradiciju, mlađi naraštaji pesnika i kritičara bili mnogo skloniji da se opredele za ideološki podobniju kulturnopolitičku strategiju.

Cljučne reči: socijalistička kultura, kulturna politika, nacionalna tradicija, internacionalizam, mit, kosovsko opredeljenje, humanistički aktivizam

I.

Jugoslovenski kulturnopolitički ambijent početkom šezdesetih godina bio je obeležen refleksima krupnih događaja koji su se odigrali tokom prethodne dve decenije: prošla je prva i najdramatičnija faza revolucije, izbio je sukob sa Informbiroom, tokom pedesetih

godina postepeno je napuštan staljinistički model u kulturi, uporedo su tekle borbe za delimičnu autonomiju umetničkog stvaranja i buktale polemike između takozvanih modernista i realista, okončan je Sedmi kongres partije i usvojen novi program Saveza komunista Jugoslavije. Međutim, dodatnu dinamiku tadašnjoj kulturnoj atmosferi obezbeđivale su pripreme za susret sa onim što je predstojalo: obeležavanje dvadesetogodišnjice od izbijanja ustanka i otpočinjanja revolucije, kao i decenije i po od formiranja nove Jugoslavije. Sve je to skupa rađalo potrebu za upućivanjem pogleda unatrag i kritičkom rekapitulacijom stečenog iskustva, za sumiranjem aktuelnih političkih težnji i valorizovanjem dosegnutih kulturnih ciljeva, za potvrđivanjem glavnih vrednosnih orijentira u savremenosti i za definisanjem smerova kojima će se zemlja, društvo i kultura ubuduće kretati.

Polemike koje su se tokom 1961. i 1962. vodile u beogradskim i zagrebačkim časopisima bile su prožete upravo duhom kulturnopolitičkog samopromatranja. Iako se u narečenim diskusijama raspravljalo o temama kao što su položaj knjige u izmenjenim tržišnim uslovima, odnos komercijalnih interesa i umetničkih vrednosti, ili uticaj masovnih medija i drugih oblika tehničkog progressa na kulturne navike društva, u prvi plan su ipak izbila pitanja o osnovnim postulatima socijalističke kulture, statusu različitih tradicija u savremenom ideološkom poretku, prirodi postojećih mitova, i o mogućoj potrebi obnavljanja starih ili stvaranja novih, jugoslovenskim duhom prožetih mitskih priča.

Kulturnopolitička relevantnost ovih polemika nije proishodila samo iz činjenice da su ih pokretale ličnosti velikog umetničkog i akademskog ugleda, a objavljivali neki od vodećih časopisa toga doba – poput *Dela*, *Naših tema*, *NIN*-a i *Vidika* – već i zbog toga što su okupljale učesnike različite kako po sredinama iz kojih dolaze tako i po generacijama kojima pripadaju, te su imale ulogu slobodnog prostora na kojima se susreću i neretko žustro sučeljavaju pojedinci iz suprotstavljenih intelektualnih krugova i pobornici međusobno teško saobrazivih kulturnih i političkih orijentacija. U svakoj novoj diskusiji mogli su se prepoznati katkad aluzivni i diskretni, a katkad sasvim otvoreni i neposredni odjeci prethodnih rasprava, zbog čega se čitaocu danas može učiniti da polemike koje su prvih godina sedme decenije zaokupljale pažnju beogradske i zagrebačke čitalačke javnosti predstavljaju nerazdvojne činioce jedne organske celine.

Prvu značajnu kulturnopolitičku raspravu toga vremena započeo je Dušan Pirjevec kada je, nakon intervjua Dobrice Ćosića objavljenog u *Telegramu*, čini se sasvim prenegljeno optužio srpskog pisca za centralizam i unitarizam, te je autor *Deoba*, podstaknut iznenadnim i prilično teškim ideološkim osudama, u jednom opširnom odgovoru predočio svoje poglede na državu, društvo, kulturu, međurepubličke odnose i nacionalizam. Replike unutar ove polemike, koja se nakon prvih varnica vrlo brzo rasplamsala, prenosili su uporedo časopisi *Naša sodobnost* i *Delo*, čije su redakcije smatrale da „principijelni i iskreni razgovori o pojavama i problemima u savremenim odnosima među nacionalnim kulturama koriste socijalističkom zbližavanju naših nacionalnih kultura“¹.

Drugu važnu diskusiju pokrenula je redakcija zagrebačkog časopisa *Naše teme*, pozvavši brojne kulturne radnike da odgovore na čitavu *pregrišt* pitanja kojima je podstican razgovor

¹ „Nacionalne kulture u socijalizmu“, Diskusija, *Delo*, VII/1961., br. 12, 1396.

o statusu kulture u savremenom društvu. Ovu prilično obimnu i tematski veoma široko zasnovanu debatu možda je ponajviše, sudeći prema broju reakcija koje je izazvao, obeležio prilog Petra Šegedina, u kojem se hrvatski intelektualac, razmišljajući o ulozi kosovskog mita u srpskom narodu, zapitao da li je možda i Jugoslaviji neophodna jedna opšteprijehvatljiva mitska priča, koja bi bila stožer uspostavljanja dubljeg simboličkog jedinstva među jugoslovenskim narodima. Govoriti o mitovima, a ne biti prema njima u potpunosti negativno nastrojen, u političkoj klimi koja počiva na materijalističkim svetonazorima i socijalističkim težnjama, a razvija se sledeći ideje progressa i internacionalizacije, značilo je činiti nešto što bi se u ideološki strožim krugovima moglo shvatiti kao oblik provokacije.

Polemika koja se, gotovo odmah nakon otpočinjanja diskusije u *Našim temama*, na stranicama *NIN*-a razvila između Marka Ristića i Zorana Mišića, imala je svoju predistoriju, a ticala se pre svega načina na koje su se ovi kritičari ophodili prema stvaralaštvu, ličnosti i političkoj biografiji Rastka Petrovića. Do najžarenijeg trenutka ove istovremeno estetske, etičke i ideološke rasprave došlo je u času kada je Zoran Mišić odgovorio Marku Ristiću na jedno retorički uobličeno i pomalo cinično intonirano pitanje: „Šta je to uopšte kosovsko opredeljenje?“².

Predstavnici nove generacije pesnika i kritičara, okupljenih oko časopisa *Vidici*, poput Ljubomira Simovića, Branislava Petrovića, Raše Popova, Bože Vukadinovića, Milana Vlajičića i drugih, poželeli su da se i sami uključe u ono što je u kulturnom životu bilo najaktuelnije, i da o gorućim temama kažu i svoju reč. Međutim, čini se da učesnici ove, četvrte po redu diskusije nisu toliko bili motivisani željom da javno izreknu nešto novo i originalno, koliko potrebom da se, izlažući vlastito mišljenje, opredele između javno već ponuđenih stanovišta: Ćosićevih izrazito antitradicionalističkih stavova; Šegedinovih neupitno socijalističkih, ali prema političkoj upotrebljivosti mitskog nasleđa popustljivijih gledišta; Ristićevih pokušaja da pod krinkom deklarativnog zalaganja za slobodno, moralno i socijalistički nadahnutu stvaralaštvo izvrši sintezu nadrealističke teorije i interesa vladajuće ideologije; i Mišićevih eliotovskih nastojanja da tradiciju, a naročito ideju kosovskog opredeljenja, prvo oslobodi negativnog ideološkog багаža, a potom i sagleda na nijansirani i moderniji način.

Već osnovni uvid u sadržinu pobrojanih diskusija i polemika pokazuje nam koja su to pitanja dolazila u prvi plan čak i kada nisu bila zadata preliminarnim tematskim okvirima rasprave, ali i o kojim problemima se nije mnogo govorilo, iako su bili predloženi u uvodnim napomenama ovih debata. Tako je Svetozar Petrović, kao glavni pokretač rasprave u *Našim temama*, primetio da se problem tradicije i nacionalnih motiva, iako nespomenut u redakcijskom uvodniku, našao u središtu mnogih priloga, kao i da je čitava skupina pitanja o slobodi stvaranja izgubila svoj nekada veliki značaj, jer su „pragmatizam i kratkovidi politički utilitarizam, ždanovština i sklonost administrativnim rješenjima u sferi kulture“ izgubili oslonac u našoj društvenoj sredini, pa se „borba protiv njih čini danas redovito deplasiranom“³. Dakle, kada se književna javnost konačno oslobodila prevaziđenih koncepcija

² Marko RISTIĆ, „Zavisi i ne zavisi (O poeziji! Prvenstveno o poeziji Rastka Petrovića i to povodom jednog nepogodnog povoda. Čemu i kome i u koju svrhu i zašto, opet?)“, *NIN*, XI/1961., br. 568, 9.

³ Svetozar PETROVIĆ, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)“, *Naše teme*, VI/1961., br. 10 (34), 1395.

socijalističkog realizma, a ideološki autoriteti dodelili izvesni stepen autonomije umetničkom stvaranju, onda se rasprava o uklopivosti nacionalnih tradicija u jugoslovenski kontekst ukazala kao gorući kulturnopolitički problem. Na takav estetski i ideološki izazov nije bilo moguće odgovoriti bez konkretnijeg razrešenja jednog temeljnog pitanja od kojeg su mnogi intelektualci zazirali: *Šta je to uopšte socijalistička kultura?*

2.

Želeći da se odbrani od Pirjevčevih optužbi za centralistički odnos prema republičkom ustrojstvu jugoslovenske države, Dobrica Ćosić je objavio tekst „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, u kojem je, obrazlažući svoje političke stavove, implicitno opisao i viziju socijalističke kulture. Istakavši ravnopravnost i pravo na slobodan i samostalan razvoj nacionalnih kultura kao osnovne principe na kojima bi trebalo da počiva unutrašnja harmoničnost jugoslovenske zajednice, Dobrica Ćosić se oštro suprotstavio najpre supremaciji srpske kulture „samo zato što je to kultura najvećeg jugoslovenskog naroda“, zatim „šovinističkom kompleksu nacionalne samodovoljnosti ‘ugroženih kultura’“, ali i svakom obliku potcenjivanja „književnosti i stvaralaštva koji nisu realizovani na srpskom ili hrvatskom jeziku“⁴. Odbacujući ideju o „republičkim kvantitativnim reciprocitetima“ kao površnu i neefikasnu, Ćosić se založio za „demokratsko stimuliranje i favorizovanje opštečovečanskog i internacionalističkog u kulturi“ kao način da se dosegne *jugoslovenska afirmacija* „svega kvalitetnog što se stvorilo i stvara“⁵.

Međutim, da bi se lakše i slobodnije podsticali socijalistički valjani činiooci jugoslovenske kulture, neophodno je bilo zajedničkim naporima suzbiti sve ideološki neprihvatljive sadržaje. Naglašavajući da se onaj koji „svoju nacionalnu svest ne identifikuje sa socijalističkom svešću“, a „istorijski i društveni smisao kulturnog stvaralaštva svoje nacije ne vidi u socijalističkom zbližavanju sa svim jugoslovenskim narodima“, ne može smatrati revolucionarom „bez obzira na svoju političku biografiju i deklaracije“, jer nije ništa drugo do „tradicionalni budžaklijski nacionalista i reacionar“⁶, Dobrica Ćosić je, podižući ton i temperaturu svog izlaganja, nacionalizam označio kao opasnost koja ne samo što šteti opštem kulturnom razvoju nego i preti opstanku jugoslovenske zajednice. Stoga je, poentiraće pisac *Korena*, neophodna beskompromisna borba protiv „subjektivnih nosilaca savremenog nesavremenog nacionalizma“, koja mora biti zasnovana na objektivnoj i revolucionarnoj kritici „svoje nacije i njene kulture“, jer se bez tog „humanističkog odnosa ne može iskreno i stvaralački služiti ni kulturi svoga naroda, ni njenoj internacionalističkoj humanizaciji, ni bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda“⁷. Na ovom mestu čitalac može biti podstaknut da se zapita: *Kakav je bio Ćosićev odnos prema vlastitoj naciji i kulturi?*

Kao što je Pirjevec u odgovoru na sporni intervju srpskog pisca povremeno napuštao polemičku dikciju i zalazio u ton difamacije, tako je i Ćosić govoreći o nacionalizmu koristio izraze koji nisu služili samo ideološkom osporavanju, već i jednoj vrsti dehumaniza-

⁴ Dobrica Ćosić, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, *Delo*, VII/1961., br. 12, 1405.

⁵ *Isto*.

⁶ *Isto*, 1422.

⁷ *Isto*, 1411.

cije: „Vidite li te srpske, hrvatske i slovenačke vampire, vidite li da mnogi nemaju brkove i bradu? Mlade, musave neke utvare. Ove bradate će, ipak, morati da pocrkaju jednog dana, ali ove, ove što rastu...“⁸. Da u ovakvom otporu prema nacionalizmu prebiva nešto dublje od ideoloških razlika – što zadirući u ravan ličnih odbojnosti govor prožima emocionalnim nabojem, a autora dovodi na granicu gađenja – svedoče rečenice u kojima je Ćosić predmet svog političkog neslaganja metaforički izjednačavao sa prljavštinom i bolestima: „Ne zaklinjem se da sam imun od nacionalističkih bacila. Ta pošast harala je našom istorijom i našim životima, atmosfera je još zagađena, vetrovi donose te bacile sa svih strana sveta, udišemo ih, njihov virus je u nama“⁹.

Sagledavajući fenomen nacionalizma kroz prizmu snažnog ideološkog animoziteta i izrazito negativne lične afektacije, Ćosić je prvo istakao da „srpska nacija spada u kategoriju tzv. ‘nacija sa istorijskim pravima’, koje u političkim odnosima sa manjim i etnički srodnim narodima uvek ispoljavaju tendenciju ‘ujedinjenja’, ali ujedinjenja kao asimilacije“, da bi potom došao do jednog krupnog i ideološki znakovitog zaključka: „Ta činjenica daje srpskom nacionalizmu u jugoslovenskim okvirima društveno najopasniji oblik“¹⁰. Reč je, naime, o tvrdnji koja je, s jedne strane, značenjski korespondentna sa uverenjem Petra Šegedina „da će onima koji budu željeli stvoriti jugoslavensko jedinstvo u pravom smislu, biti najteže“¹¹ s kosovskim mitom, ali i, s druge strane, gotovo istovetna kasnijim stavovima onih intelektualaca, poput Marka Nikezića ili Latinke Perović, koji su bili glavni predstavnici komunističke struje suprotne Ćosićevoj. Tako će, recimo, pomenuta istoričarka, u ulozi sekretarke Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, ravno deset godina nakon Ćosićevog zaključka, na nedvosmislen način ponoviti: „velikosrpski nacionalizam je najopasniji“¹², kao što će i Dragoslav Marković u maju 1972. naglasiti da nacionalistička opasnost „kada se dešava u Srbiji ima daleko veće posledice nego kada se dešava na drugom mestu“¹³. Kako vidimo, misao o tome da su svi nacionalizmi opasni, ali da je srpski nacionalizam najopasniji, koju Milo Lompar s razlogom naziva jednom od glavnih formula titoizma¹⁴, podjednako je prebivala u mišljenju i dogmatskih i liberalnih predstavnika komunističkih elita, i kao takva predstavljala jednu od važnijih okosnica ukupne partijske doktrine.

Imajući u vidu Ćosićev žustar i ideološki isključiv odnos čak i prema naznakama nacionalističkih ambicija – koji ga je naveo da cinički dosetljivo ustvrdi kako Srbi osećaju moralnu dužnost „da ujedinjenjem usrećuju druge nacije“ i da su „uvek za ‘državotvorstvo’ na račun demokratije“¹⁵ – ne bi trebalo da nas čudi što je ovaj antitradicionalistički nastrojani pisac u nastojanjima savremene srpske kulture da afirmiše kulturne vrednosti srednjeg i novog veka naslutio opasnost od pojave *poetskog srbovanja* i krijumčarenja *srpstvujušće megalomanije*¹⁶.

⁸ ISTI, „Dobrica Ćosić“ (Intervju vodio J. P.), *Telegram*, II/1961., br. 39, 16.

⁹ ISTI, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, 1406.

¹⁰ *Isto*, 1418.

¹¹ Petar ŠEGEDIN, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1485.

¹² Zdravko VUKOVIĆ, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, Beograd 1989., 509.

¹³ *Isto*, 664.

¹⁴ V. Milo LOMPARI, *Dub samoporicanja*. Beograd 2019., 64.

¹⁵ D. ĆOSIĆ, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, 1418.

¹⁶ *Isto*, 1419.

Polemika između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjeveca ukazuje se kao svojevrsna tematska i politička podloga na kojoj će se razviti i nekoliko potonjih intelektualnih debata, jer će reći pomenutih aktera imati odjeka u stavovima brojnih diskutanata u *Našim temama*, *NIN*-u i *Vidicima*. Naslovom Ćosićevog teksta poslužiće se, recimo, Marko Ristić u op-tužbi Zorana Mišića za sklonost ka *savremenom nesavremenom nacionalizmu*, zbog čega će ovaj kritičar morati da brani i kosovsko opredeljenje od različitih zloupotreba, ali i sebe od u to doba dosta teških i potencijalno opasnih ideoloških insinuacija. Javna rasprava Dobrice Ćosića i Dušana Pirjeveca reflektovala se na evidentan način i u uvodnom tekstu debate u *Vidicima*, budući da je urednik Ljubomir Simović, želeći da najavi tradiciju kao jednu od glavnih tema predstojeće diskusije, naglasio kako je polemika srpskog pisca i slovenačkog intelektualca dala posebno važnu dimenziju ovom pitanju. Karakteristične odlike Ćosićevog emocionalno obojenog i retorički stilizovanog govora o nacionalizmu mogu se prepoznati u izražavanju pojedinih učesnika diskusije u *Našim temama*, poput Petra Šegedina, Iva Frangeša i Tomislava Ladana, koji su, referišući o sličnim problemima, bili skloni da se koriste figurativnim značenjima buba i vampira, i da zarad veće ekspresivnosti upotrebljavaju kategorije zdravo-bolesno, čisto-nečisto. Takođe, za nemali broj priloga objavljenih u okviru debata u *Našim temama* i *Vidicima* moglo bi se reći da su sačinjeni pod uticajem ćosićevskih antitradicionalističkih gledišta, ili da su im makar u priličnoj meri saobrazni.

3.

Premda je diskusija u *Našim temama*, okupivši veliki broj učesnika različitih kulturno-političkih orijentacija, izvela na čitalačko videlo čitavu panoramu raznovrsnih pogleda na pravce savremenih društvenih kretanja i tokove jugoslovenskog kulturnog razvoja, čini se da je pozamašan broj priloženih referata bio obeležen zajedničkim osećanjem da se socio-ekonomske promene – industrijalizacija, demografska kretanja, širenje gradova – odvijaju toliko brzo da ni književnosti, ni umetnosti, ni kulturi ne polazi za rukom da se prilagode njihovoj dinamici. Takvom kolektivnom osećanju naročito je pogodovao nagli tehnološki uspon medija i različitih oblika masovne zabave, koji ugrožavaju biće umetnosti tako što, kako se tada mislilo, uzvišenije oblike stvaralaštva potiskuju na marginu društvenog interesovanja. Upravo doživljaj sve većeg raskoraka između ekonomije i kulture, tržišta i umetnosti, medija i književnosti, među angažovanim intelektualcima je proizveo, kako Vlatko Pavletić zapaža, osećanje manje vrednosti i svojevrsne nevažnosti „u općoj trci za izgradnjom materijalne strukture i podizanjem standarda“¹⁷, ali istovremeno i potrebu da se na trenutak zastane i promisli, kako bi se promenama sa kojima se društvo suočava otkrio istinski smisao i našla prikladna imena.

Iz narečenih težnji nije samo proisteklo saznanje da jačanje materijalne baze ne dovođi nužno do napretka kulture, nego je i razbijena „brzopleta i samozadovoljna“¹⁸ iluzija da socijalistička strukturiranost društva neminovno znači i prosperitet duhovnih delatnosti¹⁹.

¹⁷ Vlatko PAVLETIĆ, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1431.

¹⁸ Vanja SUTLIĆ, „Naša filozofijska situacija“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1468.

¹⁹ V. V. PAVLETIĆ, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi“, 1431.

²⁰ S. PETROVIĆ, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)“, 1398.

Savremena tehnička civilizacije izneverila je, smatra Svetozar Petrović, nade koju su se u nju polagale, jer je „oslobađajući čovjeku u povijesti nikad ranije poznato obilje slobodnog vremena ujedno našla načina da mu to isto slobodno vrijeme neplodno otuđi“²⁰. Ona „demokratizira književnost“ i omogućava joj da „prodre u sve slojeve naroda“, ali – dodaje Jure Kaštelan – „pasivizira pojedinca i stvara kolektivni mit“²¹. Masovna zabava, „tranzistor-sko-televizijske (...) sablasti“ i „magija fabriciranih predmeta“ umrtvljuju duh savremenog čoveka, odvlače mu pažnju od vrednih preokupacija i ostavljaju ga da tavori u udobnom zagrljaju svojevrsne životne i misaone rastrešenosti²². Iako bi čitalac mogao pomisliti da pominjani autori osporavaju tekovine tehničkog napretka, Vjenceslav Rihter će preduprediti takve zaključke ističući da „ovo sigurno nije konzervativni apel protiv progresa (...) već upozorenje da ta sredstva sa stanovišta mentalne higijene treba naučiti upotrebljavati kao aktivno kulturno biće“²³.

Međutim, težište rasprave u *Našim temama* vrlo brzo se premestilo na središnja pitanja toga vremena, koja su se ticala premisa socijalističke kulture i statusa koje u jugoslovenskom društvu imaju nacionalne tradicije. Uvažavajući činjenicu da apsolutni prekid s tradicijama nije moguć i da čak i osporavanje nasleđa prošlosti podrazumeva uspostavljanje odnosa s njom, Ivo Frangeš je, koristeći se čosićevskim figurama ideološkog diskvalifikovanja, podsetio da revolucionarni kulturni svetonazori podrazumevaju „budnost da se (loša) tradicija ne povampiri i nastojanje da se (dobra) tradicija učvrsti, obogati, usavrši“²⁴. Ovde valja zapaziti da su *dobro* i *loše* kao univerzalne moralne kategorije prevedene iz etičkog u ideološki domen značenja, kako bi postale podložne arbitrarnim procenama komesarski nastrojenih pojedinaca koji ih, krijući se iza zastora brige za pravce kulturnog razvoja, koriste u svrhu ogoljenih političkih interesa. Frangešovo podozrenje prema tradiciji proističe iz uverenja da je reč o specifičnom simboličkom kanalu kojim se u novu, revolucijom oblikovanu savremenost, krijumčare ideološki neprihvatljivi sadržaji koji usporavaju opšti progres, jer „nema ugodnijeg stava od uljuljivanja tradicijom (kada nam ona zajamčuje materijalna klasa prava), nema opasnijeg robovanja besadržajnim tradicionalnim mitovima koji se suprotstavljaju nezadrživom kretanju naprijed“²⁵. Negujući revolucionaran pogled na tradiciju, a antidogmatski stav prema revoluciji, ovaj hrvatski akademik je, pozivajući se na Marksovo učenje, u glavne kulturnopolitičke zadatke uvrstio trud da se jučerašnjica prisili „da radi za sutrašnjicu“, kao i potrebu da se takozvana *traditio jugoslavica* intelektualno uobliči i ponudi svetu²⁶.

Trudeći se da rasvetli konkretnu semantičku sadržinu pojma socijalističke kulture, Vlatko Pavletić nije dospeo dalje od tatutološki sačinjenih tvrdnji poput: „ako je socijalistička kultura naš cilj, onda sredstva za ostvarenje tog cilja moraju biti unaprijed i potpuno pro-

²¹ Jure KAŠTELAN, „Dijalog s knjigom“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1423.

²² V. Vjenceslav RIHTER, „Homogenost kulturnog medija“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1443; Rudi SUPEK, „Premise socijalističke kulture“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1459–1460.

²³ V. RIHTER, „Homogenost kulturnog medija“, 1444.

²⁴ Ivo FRANGEŠ, „Problem tradicije u našoj socijalističkoj kulturi“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1418.

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, 1420–1421.

žeta *socijalizmom i kulturom*“, ili pak: „u izrazu *socijalistička kultura* valja pojmovno sažeti sve što čini *socijalizam* i sve što čini *kulturu*, s tim da kultura u toj novoj strukturi ostane kultura, i da socijalizam ostane socijalizam“²⁷. Kao što bez intervencije revolucionarne volje u njenoj najavangardnijoj inkarnaciji ne bi bilo socijalizma, tako ni bez angažmana te iste napredne svesti, nije moguće stvarati socijalističku kulturu koja, kako ističe Pavletić, mora biti istinski demokratska²⁸. Time je potcrtana neophodnost da umetnička dela budu, s jedne strane, pristupačna svima, a s druge, podložna estetskim procenama čitavog društva, a ne samo kulturnih elita. Međutim, kada Vlatko Pavletić ustvrdi da čovekov cilj nije – „nasuprot nekim izolacionističkim, romantičarskim shvaćanjima“ – kultura, nego upravo suprotno, da je „cilj kulture čovjek, onaj očovječeni čovjek, čovjekov čovjek, što ga tako zanosno i tako sigurno najavljuje Marks“²⁹, valjalo bi se zapitati po čemu bismo mogli prepoznati tu novu ljudsku jedinku kojoj marksističke ideje udahnuju život?

Odgovor na ovo pitanje možemo pronaći u prilogu Rudija Supeka, koji novog, u duhu socijalističke kulture formiranog čoveka, vidi kao plod svojevrsnog humanističkog aktivizma. Reč je, naime, o dugotrajnom procesu koji, s jedne strane, podrazumeva „svestrani razvitak pojedinca, razrađivanje svih njegovih stvaralačkih sposobnosti“ bez ograničavanja u ime „određenog i nametnutog *općeg stila*, zvali mi taj stil socijalistički realizam ili ma kako drugačije“, a sa druge strane, „duboku angažiranost za drugog čovjeka, uz ostvarenje svoje čovječnosti, svoje autentične društvene prirode, (...) i nepomirljivost (...) prema svemu što ga može izopačiti, poniziti i društveno otuđiti“³⁰. Iza nastojanja da se socijalističkim tendencijama prida univerzalni humanistički smisao nije prebivala samo želja da se vladajućoj ideologiji pribavi opšteprihvatljivi čovečanski lik, nego i da se čitava hijerarhija nespornih ljudskih vrednosti u potpunosti prisvoji. Na taj način je postajalo znatno lakše da se, na terenu neposrednih političkih sukobljavanja, ono što nije socijalističko proglašava ne samo nazadnim i šovinističkim, nego i nehumanim.

Kao što je Dobrica Ćosić intervju u *Telegramu* završio nepovoljnom ocenom kulturnih dostignuća nove Jugoslavije: „Petnaest godina je prošlo, a malo smo uradili“³¹, tako je i Petar Šegedin svoj prilog raspravi u *Našim temama* otpočeo izražavanjem nezadovoljstva stanjem u savremenoj kulturi i društvu: „Od oslobođenja do danas prošlo je već više od 16 godina. Ne vidim da smo u tom pogledu učinili mnogo“³². Izvor neraspoloženja i kod jednog i kod drugog intelektualca proisticao je iz osećanja da se u novim pokolenjima obnavljaju ona stremljenja – poput nacionalizma, kolektivnog egoizma i društvene otuđenosti – koja su u prošlosti izazivala ratove, a u socijalističkoj sadašnjici ne bi smela da postoje. Šegedin stoga podseća da prethodne dve generacije jesu „pripremale i izvršile preobražaj na području naše zemlje, koji nazivamo socijalnom revolucijom i izgradnjom socijalizma“, ali da je sada neophodno „što sistematičnije pripremiti razvoj i oblikovanje“ novih naraštaja,

²⁷ V. PAVLETIĆ, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi“, 1433–1434.

²⁸ *Isto*, 1435.

²⁹ *Isto*.

³⁰ R. SUPEK, „Premise socijalističke kulture“, 1466.

³¹ D. ĆOSIĆ, „Dobrica Ćosić“ (Intervju vodio J. P.), 16.

³² P. ŠEGEDIN, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)“, 1474.

jer je za ostvarivanje revolucijom zadatih društvenih ciljeva neophodno više vremena, odnosno udruženi i kontinuirani napor mnogih pokolenja.

Premda nove generacije, za razliku od prethodnih naraštaja, stasavaju u postrevolucionarnim uslovima i socijalistički povoljnijem okruženju, njihovo oblikovanje ne bi trebalo da protiče kao spontani proces. Ukoliko jugoslovenska omladina ne naiđe na „pripremljeno područje vrednosti“, naći će ih na drugom mestu, što ne bi bilo toliko tragično da „oko nas ne postoje organizirane koncepcije, koje spremno pružaju izvore žednima, (...) da naše tradicije nisu ponekad opasne po naš suvremeni život!“³³ Izražavanjem svojevrsnog nepoverenja prema kulturnom rasuđivanju novih generacija, odnosno stava da bi bilo opasno mladima dozvoljavati da se slobodno opredeljuju za kulturne koncepcije, jer bi mogli načiniti pogrešan izbor, kao da je implicitno priznato uznemirujuće osećanje da revolucija još uvek nije dubinski zaživela, te da su njene tekovine i dalje podložne različitim vidovima urušavanja. Šegedin se stoga, želeći da iznađe postulate jedne jednostavne i efikasne kulturne strategije, založio za to da uticaj napredne svesti na mlade bude prisutan, ali ne i nametljiv, jer cilj nije prisiljavati nove generacije da prihvate socijalističke principe, nego diskretnim delovanjem učiniti da im vrednosti vladajuće ideologije postanu primamljive. Dakle, slično načelu na kojem je počivao privid estetske autonomije posleratnog modernizma: mladi mogu slobodno birati, ali samo između onoga što je prethodno izabrano za njih. Postupci koji bi vodili takvim kulturnopolitičkim ishodištima ovaj hrvatski intelektualac nazvao je socijalističkim radom³⁴.

Strepeći od razarajućeg uticaja nacionalnih mitova, koji „uvijek mogu – kad im se pruže ‘prilike’ za to – postati povodom za nove nesreće“³⁵, a svestan činjenice da je jednu zemlju teško održati samo na materijalnim snagama vojne, policijske i političke organizacije, Petar Šegedin je, još otkad mu je Miroslav Krleža povodom Jugoslovenske izložbe u Parizu govorio o bogumilstvu, stekao uverenje da je neophodno uspostaviti neko dublje simboličko jedinstvo među narodima, koje će biti stožer državnog kontinuiteta i temelj vrednosnog poretka jugoslovenske zajednice. Otuda Šegedinov prilog u celini počiva na tenziji između tumačenja kosovskog mita – koji je autentičan, živ i snažan, a uz to i negovan u stvaralaštvu pojedinih savremenih pesnika – ali je neuklopiv jer je isuviše srpski da bi mogao postati jugoslovenski; i razmišljanja o bogumilstvu kao tradiciji koja bi se teorijski mogla saobraziti sa jugoslovenskim kontekstom, ali se, kako i sam autor priznaje, ne bi mogla ostvariti, jer je isuviše slaba, apstraktna i sa marksističkog stanovišta nepotrebna³⁶.

Hrvatski književnik, kako vidimo, razlikuje izvorni kosovski mit od ideoloških (zlo)upotreba, što ga u priličnoj meri razlikuje od učesnika ostalih diskusija, posebno one u *Vidicima*, koji ne samo da nisu razumeli razliku između prvobitnih mitskih sadržaja i kasnijih političko-manipulativnih preoblikovanja, nego su upravo na tom nerazlikovanju izgrađivali svoj negativni kritički odnos prema kosovskoj tradiciji. Međutim, kada Šegedin ustvrdi kako će „onima koji budu željeli stvoriti jugoslavensko jedinstvo u pravom smislu, biti najteže

³³ *Isto*, 1476.

³⁴ *V. isto*.

³⁵ *Isto*, 1484.

³⁶ *V. isto*, 1485–1486.

s vašim mitom³⁷, u tom času se ton autorovog govora o srpskoj tradiciji menja, te se kosovski mit ne ukazuje više samo kao neuklopiv, nego i kao opasan po jugoslovensko jedinstvo. Trenutak u kojem se hrvatski intelektualac na još jedan način ogrešuje o istinu kosovskog opredeljenja jeste momenat kada ukaže da je reč o mitu koji se uglavnom izgrađivao u borbi sa muslimanima³⁸. Iako se kosovsko predanje začelo u doticaju srpske vojske i turskih zavojevača, simboličko značenje Lazarevog opredeljenja se – budući neodvojivo od kategorija *žrtve* i *slobode* – u istorijskom iskustvu srpskog naroda ponavljalo bez obzira na to koja je sila pretila kolektivnom opstanku. Upravo sa tih razloga, Zoran Mišić će, govoreći o povesnom rasprostriranju kosovskog opredeljenja, spregnuti neprekinutu istorijsku nit koja seže od Boja na Kosovu do Dvadesetsedmomartovskih demonstracija, i istim etosom povezuje pohvalne reči koje patrijarh Danilo III na samom izmaku XIV veka upućuje knezu Lazaru i semantiku pokliča protiv Trojnog pakta, što su se beogradskim ulicama razlegali 1941.³⁹

4.

Polemika Marka Ristića i Zorana Mišića otpočela je kao rasprava o poeziji Rastka Petrovića, ali se njeno problemsko težište vrlo brzo premestilo u šire i kulturnopolitički osetljivije polje diskusije o odnosu književnosti i nacionalnih mitova, koja je vrhunila pokušajem da se odgovori na pitanje: *Šta je to kosovsko opredeljenje?* Do pomeranja polemičkog fokusa došlo je sa više razloga. Najpre zbog toga što je Mišić želeo da odgovori na direktno pitanje Marka Ristića, koje je ujedno bilo i ideološki teška, iako sugestivno izrečena optužba⁴⁰, te je narečenu nameru obznanio već podnaslovom svog teksta; ali i zbog toga što je tema simboličkog smisla i političke upotrebljivosti kosovske tradicije bila u tom trenutku vrlo aktuelna i prilično nerazrešena, te je kod diskutanata lako izazivala intelektualnu nelagodu i pobuđivala polemičku strast.

Moglo bi se reći da se početni takt potonje netrpeljivosti između ova dva kritičara začeo još kada je Marko Ristić objavio glasoviti i nagrađivani, ali estetski isključiv i etički veoma upitan esej *Tri mrtva pesnika* (1954), a nove zamahe dobijao kad god je Zoran Mišić tumačio prirodu, poreklo i umetničke domete srpskog nadrealizma. Imajući u vidu predistoriju ovog polemičkog sukoba, nije teško uočiti da se motivacija žustrine koju je Ristić ispoljio u tekstu iz 1961. rasprostirala u više pravaca: *ideološkom*, proisteklom iz komunističke netrpeljivosti prema svemu što su smatrali izrazom nacionalističkih težnji; *estetskom*, jer je u osnovi njihovog spora prebivala rasprava između dva shvatanja modernističke paradigme⁴¹;

³⁷ *Isto*, 1485.

³⁸ *V. Isto*.

³⁹ V. Zoran Mišić, „Šta je to kosovsko opredeljenje. Odgovor na jedno pitanje Marka Ristića“, *NIN*, XII/1961., br. 569, 9.

⁴⁰ V. Jovan LJUŠTANOVIĆ, „Kulturno i duhovno jedinstvo sveta i ‘kosovsko opredeljenje’ u esejskičkoj viziji Zorana Mišića“, *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima. Međunarodni tematski zbornik*, knj. 2: *Književnost* (ur. Valentina Pitulić), Kosovska Mitrovica – Beograd 2010., 360.

⁴¹ Budući da je tokom prethodne decenije „trajala sporadična rasprava nižeg intenziteta između dve koncepcije modernizma u srpskoj književnosti“, ovaj frontalni sudar Zorana Mišića i Marka Ristića bio je, kako zapaža Dragan Hamović, „prilika za sažimanje razrađene platforme poetike ‘sinteze’ naspram poetike ‘dezintegracije’“. (Dragan HAMOVIĆ, „Kosovsko opredeljenje Zorana Mišića“, *Pečat*, 247/2012., 60).

i *ličnom*, jer je Mišić srpskim nadrealistima redovno spočitavao epigonstvo u odnosu na teorijska načela Andre Bretona⁴², i duboku otuđenost od vlastite pesničke tradicije, te ih tretirao kao primere neautentičnosti u književnosti. Sa tih razloga Ristić je hteo da jednim potezom svom polemičkom oponentu snažno uzvrati na sva tri fronta.

Kao što je i Petar Šegedin bio obazriv pri upotrebi reči mit, znajući da se radi o ideološki omraženom pojmu, pa je istog časa pokušao da opravda svoj jezički izbor: „Rekao sam mit. Mnogima se to neće svidjeti, ali ja ne nalazim boljeg izraza. Konceptija, pogled na svijet su i previše intelektualističke formulacije“⁴³, tako je i Zoran Mišić svoj esej otvorio ističući koliko je već sami pomen Kosova zazoran čin, jer čoveku koji se osmeli da tako nešto izusti preti opasnost da mu „na glavu sruče i autohtono kosovsko mleko, i Vidovdanski hram, i pričešće, i nesavremeni nacionalizam, i Oplenačku crkvu, i kraljevsku ambasadu, i tamjan i izmirnu, ako ne i nešto još mnogo gore“⁴⁴. Upravo stoga je ovaj književni kritičar, odgovarajući na pitanje Marka Ristića, želeo najpre da pročisti pojam kosovskog opredeljenja od svih pogrešnih tumačenja i ideoloških zloupotreba – bilo da dolaze iz monarhističkih ili komunističkih, nacionalističkih ili internacionalističkih, konzervativnih ili progresivističkih krugova – kako bi čitaocima, zadržavajući politički neutralnu poziciju, predočio simboličku suštinu Lazarevog izbora i ukazao na njegove univerzalne korene.

Umesto da prošlosti, kako Mišić poručuje, prilazimo „s ljubavlju i sa znanjem“⁴⁵, naše se tradicije neprestano obremenjuju različitim nesporazumima. Glavne šumove u sferi kulturne komunikacije stvara, s jedne strane, *nazadnjačko starateljstvo*, koje je toliko konzervativno u svome tradicionalizmu da ne nalazi izlaz iz bedema vlastite zaostalosti, a sa druge, *neprednjačka nemarnost*, koja se nekritički odriče čitave prošlosti kako bi neometano uživala u svojim radikalnim progresivističkim iluzijama. Iz sukoba ovih dveju krajnosti, koje su po ideološkom predznaku suprotne, a po interpretativnoj površnosti sasvim srodne, proishodi zaborav onoga što je simbolički najvrednije u našoj tradiciji: „I tako Kosovo počiva i dalje gluho i pusto i nastavlja svoje podzemno vekovanje, daleko od nas i našeg veka“⁴⁶.

„Vratimo se samom izvoru“⁴⁷, veli Mišić, i smeštajući u prvi plan ono što je estetsko, etičko i egzistencijalno u centralnom srpskom mitu, osnovnu potku kosovskog opredeljenja pronalazi u narodnoj pesmi, gde se ono javlja kao odgovor na pitanje o smislu ljudskog postojanja. Opredeliti se kosovski znači odabrati najteži, ali najsigurniji put, „ushteti nje-goševski da bude ono što biti ne može“⁴⁸, i žrtvovati zemaljske pobeđe zarad jednog nerasvadjivo većeg trijumfa. Reč je, kako smatra ovaj kritičar, o najvišem etičkom principu koji je, uručen od Grka, postao srpsko istorijske iskustvo. Javlajući se u kobnim povescima, kada se opasnost nadvija nad kolektivnu egzistenciju, a nestanak čini gotovo izvesnim, ideja da je bolja smrt u podvigu nego život u stidu postajala je lozinkom kojom

⁴² V. Milan ALEKSIĆ, „Tradicija i ideologija (Polemika Zorana Mišića i Marka Ristića ili Šta je to kosovsko opredeljenje)“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 67/2019., sv. 2, 524.

⁴³ P. ŠEGEDIN, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)“, 1479.

⁴⁴ Z. MIŠIĆ, „Šta je to kosovsko opredeljenje. Odgovor na jedno pitanje Marka Ristića“, 9.

⁴⁵ *Isto.*

⁴⁶ *Isto.*

⁴⁷ *Isto.*

⁴⁸ *Isto.*

su zatočnici svetolazarevskog nasleđa branili svoju unutrašnju slobodu i duhovno utemeljivali svoje postojanje. Zato kosovsko opredeljenje nije ni strašni bojni poklič, ni politička floskula, niti instrument ideologije, nego tablica strogih moralnih vrednosti, pečat nacionalne istorije, i snaga da se egzistencija, i kolektivna i individualna, u odsudnom trenutku potvrdi. Mit o Kosovu, zaključio je Zoran Mišić, „daleko premašuje granice nacionalnog mita; svojom suštinom on se pridružuje onim najvišim tvorevinama ljudskog duha, sakupljenim u imaginarnom muzeju jedne jedinstvene evropske kulture“⁴⁹.

Premda je Mišićev esej nastao kao replika u polemici sa Markom Ristićem, u njegovoj diskretnoj aluzivnoj sadržini mogla bi se prepoznati ne samo reakcija na Šegedinov prilog u *Našim temama* već i na Ćosićev intervju u *Telegramu*. Reč je, naime, o svojevrsnoj implicitnoj antitezi koja je iskrsla na rubu pomenutih novinskih tekstova, i to između dva predviđanja o tome kojim će se putem u budućnosti kretati srpska poezija. Duboko nezadovoljan aktuelnom beogradskom literarnom situacijom, pisac tek objavljenih *Deoba* razgovor za hrvatski nedeljnik je završio najavom dolaska *jata orlića*, koje sačinjavaju „snažni, čisti, revolucionarni, antikonformistički, antitradicionalistički glasovi“⁵⁰, dok je Zoran Mišić, suprotno Ćosiću, svoj esej u *NIN*-u završio anticipirajući da će naša poezija na stvaralački način uspostavljati kontinuitet sa različitim, i evropskim i domaćim tradicijskim nitima, u kojima još živi, zavičajnim jezikom posredovana, uspomena na homerovska i kosovska vremena⁵¹. Neka od umetnički najreprezentativnijih dela posleratne poezije, kao što su *Uspravna zemlja* Vaska Pope, *Velika skitija* Miodraga Pavlovića, *Utva zlatokrila* Branka Miljkovića, *Vizantija* Ivana V. Lalića ili *Uoči trećih petlova* Ljubomira Simovića, vrlo brzo će pokazati kojem će se *carstvu* najbolji savremeni srpski pesnici privoleti.

5.

Glavni razlog pokretanja dinamične i po broju učesnika prilično široko zasnovane diskusije u *Vidicima* ogledao se, kako je odgovorni urednik istakao na početku rasprave, u želji mladih pesnika, kritičara i drugih kulturnih radnika da izraze svoje mišljenje o temama koje su u to vreme – pod uticajem polemika u *Delu*, *Našim temama* i *NIN*-u – zaokupljale pažnju kulturne javnosti⁵². Međutim, nedoumice na koje je uredništvo skretalo pažnju i insistiralo da tokom razgovora budu izvedene na čistac, ponajviše su se ticale pitanja „našeg odnosa prema tradiciji, potrebe nekog mita i, na kraju, (...) odnosa tradicije i mita prema pojmu jugoslovenstva“⁵³.

Na osnovu ispoljenih kulturnopolitičkih stanovišta, učesnici ove diskusije mogli bi se podeliti na one koji su, poput Ljubomira Simovića ili Zorana Petrovića, uvažavali Šegedinove argumente u korist ideje o potrebi uspostavljanja dubljeg simboličkog jedinstva među jugoslovenskim narodima, ali umesto bogumilstva predlagali Bitku na Sutjesci ili Zelengo-

⁴⁹ *Isto*.

⁵⁰ D. Ćosić, „Dobrica Ćosić“ (Intervju vodio J. P.), 16.

⁵¹ V. Z. Mišić, „Šta je to kosovsko opredeljenje. Odgovor na jedno pitanje Marka Ristića“, 9.

⁵² V. Ljubomir SIMOVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [1].

⁵³ *Isto*.

ri kao jezgrenu tačku iz koje bi se mogao isplesti zajednički mit; i na one koji su obnavljanje starih ili stvaranje novih mitskih tradicija odbacivali kao prevaziđeni način poimanja sveta i zastareli oblik političkog delovanja.

Prvom krugu pripadali su, kako vidimo, mladi intelektualci koji afirmišu tradicijsku svest, ukoliko ona služi procesima internacionalizacije, i odobravaju sadržaje mitskog nasleđa, pod uslovom da je na nedvosmislen način obeleženo jugoslovenskim predznakom. Tako se, recimo, Zoran Petrović, sledeći Šegedinovu kulturnopolitičku viziju, usprotivio postojanju nacionalnih partikularističkih mitova, i zauzeo za jugoslovensko objedinjavanje koje bi bilo izvedeno na podlozi izvesnih kulturnih vrednosti⁵⁴, dok je Ljubomir Simović uspostavio donekle složeniji odnos prema aktuelizovanim pitanjima. Iako je u početku izlaganja istakao da postoji „puno neoborivih dokaza da je potrebno koristiti tradiciju“, „prosto iz potrebe da repa ima koren“, „iz potrebe da se ne zaboravimo“, i mogućnosti „da povećamo stepen svoje autentičnosti“, ovaj pesnik se u nastavku svojih kulturnopolitičkih refleksija ipak nije ustezao od svođenja važnosti nacionalne baštine u znatno uže okvire ideološke svrhovitosti: „ja tradiciju mogu jedino da sagledam, tj. jedino da prihvatim kao nešto što može da mi posluži u službi internacionalizacije naših smislova“⁵⁵.

Premda se složio sa Šegedinovim uverenjem da se „jedna zemlja ne može održati na samim materijalnim snagama već joj je potrebna i neka duhovnija, dublja veza“, Simović je upozorio na to da su stari mitovi naših naroda kompromitovani, jer su „vrlo često korišćeni u borbi protiv druge nacije“⁵⁶. Mogući izvor zajedničkog jugoslovenskog mita otuda bi valjalo potražiti u iskustvu narodnooslobodilačke borbe, zbog toga što je, kako smatra srpski pesnik, jugoslovensko jedinstvo tada „bilo integralno i stvarno“, te Sutjeska „i Srbinu, i Hrvatima, i Slovenima, i Makedoncima (...) može da znači jedno isto, nekakvo zajedničko njihovo egzistencijalno pitanje“⁵⁷. Ovakvim stavom autor *Slovenskih elegija* se u izvesnoj meri udaljio od Šegedinovih kulturnopolitičkih polazišta, a približio socijalistički dogmatičnijim gledištima koje je diskusiji u *Našim temama* izložio Grgo Gamulin⁵⁸.

Rasprava u *Vidicima* bila je mesto gde su se, pak, mogli začuti i izrazito antitradicionalistički i antimitski nastrojani glasovi Raše Popova, Triva Inđića, Ostoje Kisića ili Ganeta Todorovskog, koji su, na tragu Ćosićevih stanovišta izrečenih u intervjuu za *Telegram*, u potpunosti odbacivali mitske priče kao primitivne i prevaziđene oblike mišljenja. Želeći da mitove ospori kao pojam koji je zbog svoje anahronosti nesaobraziv sa savremenom društvenom svešću, Trivo Inđić je naglasio da „ni u politici nema mitova, nema kulta ličnosti“⁵⁹, što je veoma zanimljiv argument kada se u obzir uzme činjenica da je izgovoren u zemlji koja rođendan maršala slavi kao državni praznik.

Za razliku od Raše Popova, koji je smatrao da su mitovi nepoželjni u socijalistički oblikovanoj sadašnjici zato što podstiču „defanzivna osećanja“⁶⁰, pobuđuju strahove od drugih,

⁵⁴ V. Zoran PETROVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [2].

⁵⁵ Lj. SIMOVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, [3].

⁵⁶ *Isto*.

⁵⁷ *Isto*.

⁵⁸ V. Grgo GAMULIN, „Antikonformizam svakidašnjice“, *Naše teme*, VI/1962., br. 3 (39), 420–436.

⁵⁹ Trivo INĐIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [2].

⁶⁰ Raša POPOV, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [3].

i stvaraju nepoverenje u međunacionalnim odnosima, Branislav Petrović je bio uverenja da pesnički postupak predstavlja onaj agens što povesne događaje prevodi iz istorijske evidencije u mitsko iskustvo, jer „čim postoji poezija o nekom događaju to je mit“⁶¹. Nadahnut dostignućima savremene tehnologije i prožet kosmopolitskom osećajnošću, pesnik *Moći govora* je, okrećući pogled od svih sadržaja što dopiru iz prošlosti, ukazao „da je sada trenutak da nam mit zrači iz budućnosti“, stoga što se primiče vreme koje će otkriti „čovekove kosmičke mogućnosti“⁶². Siguran da tehnički progres umnogome menja međuljudske odnose i čini ih pre svega internacionalističkim⁶³ – zbog čega će kroz svega nekoliko godina biti smešno reći „Rus Vasilije Kuznjecov odleteo je na mesec“, budući da će važiti „samo jedno mišljenje: da je ljudsko biće otišlo na mesec“⁶⁴ – Branislav Petrović je, rešivši da se do kraja poistoveti sa sadržinom svojih ideoloških anticipacija, javno i pomalo svečano posvedočio da se oseća „kao homo sapiens, kao ljudsko biće, a ne kao Srbin“⁶⁵. Nizu antimitski raspoloženih učesnika diskusije u *Vidicima* pridružio se i Gane Todorovski, koji je, direktno se pozivajući na jednu od ideoloških poruka Ćosićevog romana *Deobe*, ukazao da je mit potreban narodu samo u vremenima porobljenosti, kako bi mogao lakše da se odupre „težnjama asimilacije od strane stranih zavojevača“⁶⁶. Današnjem slobodnom čoveku, „koji živi u jednoj socijalističkoj zajednici“⁶⁷, takvi recidivi prošlosti nisu potrebni, jer po svojoj prirodi, zaključiće makedonski pesnik, unose smutnje u kolektivni doživljaj stvarnosti.

Premda bi se moglo pretpostaviti da će mlađi diskutanti, rukovođeni silama buntovničkog duha, izraziti makar diskretne simpatije prema mišljenjima autora dovoljno smelih da se, uvodeći nove perspektive u domen javne svesti, izlože nemalim političkim rizicima, debata u *Vidicima* nesumnjivo je pokazala da se novi naraštaj pesnika i kritičara s izrazitom prijemčivošću ili čak oportunistom ophodi prema jednoj ideološki suženoj, ćosićevskoristićevski dociranoj tački gledišta, ostajući prilično rezervisan ili potpuno zatvoren prema saznavnim potencijalima što proističu iz šireg horizonta kulturne samosvesti, na koje je Zoran Mišić esejem *Šta je to kosovsko opredeljenje* nastojao da ukaže. Spremnost učesnika razgovora u *Vidicima* da se pri potkrepljivanju vlastitih neslaganja sa Mišićem ne koriste samo racionalnim argumentima, nego i postupcima svesnog krivotvorenja reči svog polemičkog oponenta, svedoči da njihovi intelektualni naponi nisu uvek stremili onoj visokoj tački gde usamljeničko-subverzivnim životom žive istinski *razlozi*, već nečemu nesravnjivo dostupnijem: konformističkim blagodatima uzvišice na kojoj stanuje politička *moć*.

Ostavljajući po strani sadržaje ignorantskih mišljenja – poput tvrdnje Vita Markovića da kosovski mit ne postoji, jer je, za razliku od Homerovih epova, utemeljen na bici čiji je datum poznat⁶⁸ – neophodno je istaći politički motivisanu moralnu selektivnost onih autora koji su – kao Ljubomir Simović, Raša Popov ili Milan Vlajčić – nepokolebljivo iznosili stav

⁶¹ Branislav PETROVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [3].

⁶² *Isto*.

⁶³ Reč je o isuviše optimističnoj iluziji koju su učesnici debate u *Našim temama* razmotrili i bez mnogo dilema odbacili.

⁶⁴ *Isto*.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ Gane TODOROVSKI, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [4].

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ V. Vito MARKOVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [3].

da je kosovsko opredeljenje nemoguće osloboditi od svega što je u ime te tradicije činjeno u prošlosti, ali ni u jednom trenutku nisu, recimo, posumnjali u to da se komunistička ideja može očistiti od svih, tada izrazito omrznutih, staljinističkih nanosa.

Intelektualno, pa i etički najsporniji odnos prema Mišićevom eseju ispoljio je, bez sumnje, Raša Popov. Naime, sledeći uverenje prema kojem mitovi u kolektivnoj i individualnoj svesti podstiču takozvana defanzivna osećanja, ovaj autor je, komentarišući završni takt najnovije polemike u *NIN*-u, zaključio:

To je sigurno da se čovek koji ispoveda jedan mit od nečega brani, i to dve nedelje posle izlaska Šegedinove diskusije u kome on moli srpske pesnike i umetnike da ne pevaju o Kosovu. Posle dve nedelje Zoran Mišić odjednom piše o Kosovu. Brani se od nečega. Od čega se brani? Od te molbe?⁶⁹

Na osnovu elementarne evidencije o sadržaju prethodnih diskusija, jasno je da Petar Šegedin, čiji je referat nakon *Naših tema* preštampan i u beogradskom *Danasu*, ni u jednom trenutku nije *molio* srpske pesnike da ne pevaju o Kosovu, kao što je u tom trenutku čitavoj javnosti bilo poznato da se Mišić u svom tekstu ne obraća hrvatskom književniku, nego srpskom nadrealisti, što je, podsetimo se, naglašeno i podnaslovom eseja: *Odgovor na jedno pitanje Marka Ristića*. Popov na ovom mestu najpre pogrešno, ali politički sračunato interpretira Šegedinov govor o Kosovu, zatim lišava Mišićev esej kontekstualne veze sa Markom Ristićem, kako bi kod sagovornika u *Vidicima* stvorio lažni dojam o negativnom dijaloškom odnosu srpskog kritičara prema sadržini debate u *Našim temama*.

Osim očiglednog izvitoperavanja javnih i svima dostupnih činjenica, argumentativna nesolidnost i manipulativni karakter Popovljevih stavova ogledao se i u nedoslednoj primeni vlastitih principa. Naime, ukoliko je zaista tačno da apologetski odnos prema mitskom nasleđu nužno proističe iz težnje za zaštitom od nekakvih uobraženih neprijateljstava, zašto se Raša Popov upitao od čega se, pišući tekst o kosovskom opredeljenju, brani Zoran Mišić, ali je istovremeno propustio da se zapita od čega se to, govoreći o bogumilstvu, brani Petar Šegedin?

Sličnom polemičkom tehnikom Raša Popov se poslužio kada je u polje rasprave o kulturnim vrednostima pokušao da uvede argument tehnološkog progresa:

On [Zoran Mišić – N. K.] zaboravlja da se danas od Beograda do Zagreba ne putuje više 6 dana pod arnjevima, ili 8 sati vozom, već se putuje sada od kada su uvedene nove Diesel lokomotive za nekih pet sati. Mi smo postali dvostruko bliži sa Hrvatskom. Prema tome naš beogradski intelektualac je dužan da sluša šta jedan Šegedin govori i preporučuje kao čovek.⁷⁰

Međutim, da je Raša Popov dosledno sprovodio u delo principe za koje se u polemici zalagao, i zaista poslušao ono o čemu govore hrvatski diskutanti, uvideo bi da je jedno od glavnih obeležja rasprave u *Našim temama* bilo upravo razvejanje iluzije da će tehnički napredak i promene u materijalnoj bazi povoljno uticati na razvoj kulturne sfere. Popov-

⁶⁹ R. Popov, „Odgovornost i tradicija“, [3].

⁷⁰ *Isto*.

ljeve argumente, kako vidimo, opovrgavaju već sami izvori na koje se poziva. Na ovom mestu moglo bi se ukazati na još jednu logičku manjkavost načina na koji je Raša Popov osporavao Mišićevo kulturnopolitičko stanovište. Ako se vozom iz Beograda u Zagreb, ili iz Zagreba u Beograd, sada stiže mnogo brže, zbog čega to znači da, kako ovaj autor tvrdi, srpski intelektualci imaju dužnost da slušaju šta hrvatske kolege govore, ali ne i da su, sledeći istom načelu, hrvatski kulturni radnici podjednako obavezni da uzmu u obzir ono što im poručuju beogradski sagovornici?

Za razliku od Raše Popova, čiji prilog diskusiji u *Vidicima* karakteriše duh neprikrivenog krivotvorstva, polemičko držanje Branislava Petrovića počivalo je na nekoliko vladajućih stereotipa o kosovskoj temi. Oglušujući se o sadržinu Mišićevog eseja, ovaj pesnik ne uspeva da u Lazarevom opredeljenju vidi nešto više i dublje od čudne osobine srpskog naroda da slavi „svoje poraze“⁷¹. Pritisnut vekovima ropstva, kolektiv je, smatra Branislav Petrović, „iz tog mračnog stanja morao da idealizuje prošlost da bi stvorio mit“, pa je Lazar postao „oličenje mudrosti, oličenje državničke pameti“⁷². U nastavku izlaganja pesnik će zaći u oblast banalnog i priprostog govora o prošlosti, za koji je teško utvrditi da li proističe iz autorovog stvarnog mišljenja ili predstavlja plod nekakve neuspele šale:

Činjenica je, i spisi postoje, da su Dubrovčani nudili Lazaru topove da sačeka Turke na Kosovu. To bi sasvim izmenilo evropsku istoriju, jer Turci nisu imali topove. Car Lazar je rekao: ma šta će nam, mi smo jači od tih azijata! I nije uzeo topove koje je dobijao za jeftine pare.⁷³

Među učesnicima diskusije u *Vidicima* najbliži originalnom gledištu bio je Miro Glavurtić, koji je, zalažući se za opstajanje u strogim okvirima dijalektičkog mišljenja, ukazao da se „ne smemo opredeliti ni za Kosovo, za koje Zoran Mišić pledira, niti za Pariz, koji je svakako prevaziđen“⁷⁴. Umesto konačnog izbora za jednu od polemički suprotstavljenih strana, ovaj likovni umetnik je predložio da se „rastegnemo među tim antinomijama“⁷⁵ i zadržimo autentičnu dijalektičku poziciju, koja vodi do istine i saznanja, ali podrazumeva prihvatanje vlastite dvojstvenosti i paradoksalnosti. Budući da je stavove ovakvih pojedinaца potiskivalo mnoštvo misaono neautonomnih i konformistički nastrojenih učesnika diskusije, čitava tribina u *Vidicima* ukazuje nam se kao mesto na kojem mladi intelektualci jesu vodili glavnu reč, ali bez istinske potrebe da čitalačkoj javnosti ponude sopstveni glas.

6.

U razgovorima i polemikama koje su se početkom šezdesetih godina odvijale na stranicama časopisa *Delo*, *Naše teme*, *NIN* i *Vidici*, do izražaja je došla kolektivna intelektualna težnja da se pažljivo sagledaju i valorizuju sadržaji petnaestogodišnjeg kulturnog iskustva nove Jugoslavije, preispita položaj nacionalnih tradicija u vladajućem ideološkom poretku,

⁷¹ B. PETROVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, [3].

⁷² *Isto*.

⁷³ *Isto*.

⁷⁴ Miro GLAVURTIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, [5].

⁷⁵ *Isto*.

i utvrde stožerne tačke budućeg razvoja jugoslovenske zajednice naroda. Premda ideja socijalističke kulture nije bila osporavana, pokušaji pojedinih autora da ovaj fenomen opišu i obrazlože ukazivali su na to da je do jasne i opšteprihvaćene kulturne vizije bilo teško doći. U diskusionim referatima izlagani su individualni kulturnopolitički pogledi, suprotstavljani stavovi o tradiciji i mitskom nasleđu, obrađivana fragmentarna pitanja aktuelnog književnog života, što je zapodenute javne rasprave činilo mnogoglasnim i polemički bogatim, ali ih je istovremeno sprečavalo da dosegnu do integralnog pogleda na prirodu i osnovna vrednosna polazišta savremene jugoslovenske kulture. Stoga današnji čitalac stiče utisak da su intelektualci toga doba znali šta je to socijalistička kultura, ali – slično ishodu Avgustinovih meditacija o vremenu – samo dok ih neko ne pita da narečeni pojam objasne.

Naglašavanje potrebe za strožom državnom kontrolom kulturnih kretanja činilo se deplasiranim, jer je pobuđivalo negativne asocijacije na prevaziđene sovjetske koncepcije, dok je dozvoljavanje potpune spontanosti u domenu umetničkog stvaralaštva bilo podjednako neprihvatljivo, zbog toga što je mlađe naraštaje moglo otuđiti od socijalističke orijentacije i navesti na obnavljanje pojedinih ideološki proskribovanih tradicija. Tekovine Narodno-oslobodilačke borbe i dalje su predstavljale pouzdano sidrište jugoslovenskom kulturnopolitičkom samorazumevanju, ali su se, s dolaskom novih generacija, postepeno povlačile iz neposrednog kolektivnog iskustva, zbog čega su pojedini diskutanti predlagali da se postojećoj predstavi o partizanskim prodvizima pridoda nova mitska aura, i na taj način još jednom podstakne trajno simboličko ujedinjenje jugoslovenskih naroda.

Karakteristični polemički žar i povremena verbalna žustrina učesnika u ispitivanim debatama pokazali su da je javni govor o kosovskom mitu početkom šezdesetih godina – čak i kad se ostave po strani sva ideološka osporavanja, koja su se odnosila ne toliko na izvornu značenjsku sadržinu opredeljenja kneza Lazara koliko na unitarističku prirodu prethodnog jugoslovenskog režima – bio osetljivo pitanje jer je nužno, i po logici nekakve burne lančane reakcije, pokretalo čitav niz kulturnopolitičkih problema oko kojih nije vladalo jedinstveno mišljenje. Reč je, dakle, o živoj i nerazrešenoj temi, koja je izazivala izvesnu intelektualnu nelagodu, budila duhovni nemir i proveravala na koliko se čvrstim osnovama temelji savremena vizija jugoslovenske kulture.

Sumirajući u nekoliko širokih poteza sadržinu ovih rasprava, moglo bi se ustvrditi da je glavnu okosnicu tadašnjih kulturnopolitičkih sporova predstavljao susret dveju međusobno suprotstavljenih kulturnih koncepcija: Ćosićeve, koja internacionalizam postavlja na pijedestal opštečovečanskih vrednosti i ističe kao zenitnu tačku socijalističkog razvoja u kojoj će se, na svom vrhuncu, sustići nacionalne tradicije svih jugoslovenskih naroda; i Mišićeve, koja zalažući se za slobodniji pristup kulturnim tradicijama nije iskoraćivala iz komunističkih okvira, ali jeste podrazumevala da se u proces sagledavanja nacionalne prošlosti uključe načela *ljubavi* i *saznanja*, kako bi se odstranio negativan uticaj ideoloških predrasuda, koje su isuviše često vodile u interpretativno krivotvorstvo i političke zloupotrebe. Birajući između ćosićevske dogmatično ustrojene vizije jugoslovenske kulture i mišićevskog modernog pogleda na nacionalnu tradiciju, pripadnici mlađih pesničkih i kritičarskih naraštaja bili su mnogo skloniji da se, ugađajući vlastitom konformističkom raspoloženju, opredele za ideološki podobniju kulturnopolitičku strategiju.

IN SEARCH OF A NEW YUGOSLAV MYTH
(ON THE PERCEPTION OF CULTURAL TRADITIONS IN
DISCUSSIONS LED ON THE PAGES OF
NAŠE TEME, *NIN*, *DELO* AND *VIDICI* IN THE EARLY 1960S)

The paper analyses debates and discussions led in the early 1960s in the magazines *Delo*, *Naše teme*, *NIN* and *Vidici*, in order to determine the ways in which, a decade and a half since the establishment of the new Yugoslavia, Belgrade and Zagreb's respective cultural environment understood the notion of socialist culture and evaluated the purpose of national traditions. Special attention was paid to the issue of the Kosovo myth, whose original meaning was often subjected to political misuse in the past, just as it was rejected in the socialist present as ideologically unacceptable content, but also to the question of whether, for the purpose of strengthening interethnic cohesion, Yugoslavia needed a shared myth. The distinctive polemical fervour and occasional verbal intensity of the participants in the examined debates revealed that public discourse on the Kosovo myth in the early 1960s – even with all ideological disputes aside, which were more related to the unitary nature of the previous Yugoslav regime than to the conceptual interpretation of Prince Lazar – was a sensitive issue. This was because it inevitably, through a volatile chain reaction, triggered a series of cultural and political problems around which there was no consensus. The subject was clearly complex and ambiguous, causing a certain intellectual discomfort, stirring spiritual unrest and testing the firmness of the foundations upon which the contemporary vision of Yugoslav culture was built. Based on the cultural and political stances expressed, participants in the *Vidici* discussions could be divided into those, like Ljubomir Simović or Zoran Petrović, who acknowledged Šegedin's arguments in favour of the idea of establishing deeper symbolic unity among the Yugoslav peoples, but instead of Bogomilism, proposed the Battle of Sutjeska or Zelengora as a central point around which a common myth could be woven; and those who dismissed the revival of old or the creation of new mythical traditions as an outdated way of understanding the world and an obsolete form of political action. The research has shown that younger generations of poets and critics, when faced with the choice between Ćosić's dogmatic vision of Yugoslav culture and Mišić's modern take on national tradition, were much more inclined to opt for the ideologically more conforming cultural and political strategy.

Key words: socialist culture, cultural policy, national tradition, internationalism, myth, Kosovo disposition, humanist activism

Izvori

- Dobrica ĆOSIĆ, „Dobrica Ćosić“ (Intervju vodio J. P.), *Telegram*, II/1961., br. 39, 16.
 Dobrica ĆOSIĆ, „O savremenom nesavremenom nacionalizmu“, *Delo*, VII/1961., br. 12, 1400–1426.
 Ivo FRANGESŠ, „Problem tradicije u našoj socijalističkoj kulturi“, *Naše teme*, VI/1961., br. 10 (34), 1418–1421.
 Grgo GAMULIN, „Antikonformizam svakidašnjice“, *Naše teme*, VI/1962., br. 3 (39), 420–436.

- Miro GLAVURTIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Trivo INĐIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Jure KAŠTELAN, „Dijalog s knjigom“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1422–1425.
- Vito MARKOVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962, br. 64–65, 1–6.
- Zoran MIŠIĆ, „Šta je to kosovsko opredeljenje. Odgovor na jedno pitanje Marka Ristića“, *NIN* (Beograd), XII/1961., br. 569, 9.
- „Nacionalne kulture u socijalizmu“, Diskusija, *Delo*, VII/1961., br. 12, 1396.
- Vlatko PAVLETIĆ, „Uvod u razgovor o socijalističkoj kulturi“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1431–1438.
- Branislav PETROVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Svetozar PETROVIĆ, „Neophodnost razgovora o kulturi (Uvodne napomene)“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1393–1399.
- Zoran PETROVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Raša POPOV, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Vjenceslav RIHTER, „Homogenost kulturnog medija“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1443–1449.
- Marko RISTIĆ, „Zavisi i ne zavisi (O poeziji! Prvenstveno o poeziji Rastka Petrovića i to povodom jednog nepogodnog povoda. Čemu i kome i u koju svrhu i zašto, opet?)“, *NIN* (Beograd), XI/1961., br. 568, 9.
- Ljubomir SIMOVIĆ, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.
- Rudi SUPEK, „Premise socijalističke kulture“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1455–1467.
- Vanja SUTLIĆ, „Naša filozofijska situacija“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1468–1473.
- Petar ŠEGEDIN, „Problemi naše kulture danas (skica za jedan esej)“, *Naše teme*, V/1961., br. 10 (34), 1474–1487.
- Gane TODOROVSKI, „Odgovornost i tradicija“, *Vidici*, X/1962., br. 64–65, 1–6.

Literatura

- Milan ALEKSIĆ, „Tradiciona i ideologija (Polemika Zorana Mišića i Marka Ristića ili Šta je to kosovsko opredeljenje)“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 67/2019., sv. 2, 515–528.
- Dragan HAMOVIĆ, „Kosovsko opredeljenje Zorana Mišića“, *Pečat*, 247/2012., 58–60.
- Milo LOMPAR, *Duh samoporicanja*. Beograd 2019.
- Jovan LJUŠTANOVIĆ, „Kulturno i duhovno jedinstvo sveta i ‘kosovsko opredeljenje’ u esejičkoj viziji Zorana Mišića“, u: *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima: međunarodni tematski zbornik*, knj. 2: *Književnost* (ur. Valentina Pitulić), Kosovska Mitrovica – Beograd 2010., 357–365.
- Zdravko VUKOVIĆ, *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma*, Beograd 1989.